

המחקר ההיסטורי של הכפר היהודי אבא סבא בדגסטאן לאור ממצאים אפיגרפיים חדשים

הקדמה

ההיסטוריה של היישוב היהודי בחבל דגסטאן (Dagestan) ובמזרח הקווקז כולו עדיין אינה ידועה במלואה. אין אדם שיכול לענות בדיוק על השאלות מתי הופיעו היהודים הראשונים במזרח הקווקז ומדוע. רמזים היסטוריוגרפיים על יהודים בקווקז קיימים כבר מהמאות הראשונות לסה"נ,¹ אך רק מהמאה השבע עשרה ואילך יש עדויות אפיגרפיות (מצבות) במזרח הקווקז.² מחקר התהוותה של הקהילה נמשך זה שנים רבות, ובכל תקופה אופיו שונה: דתי, מדעי ולעיתים אף פוליטי. הרב יעקב יצחקי (1846–1917) היה מן הראשונים אשר ניסו לבסס באופן ביקורתי את הטענה שמוצא יהודי קווקז, המכונים יהודי ההרים, בגולי עשרת השבטים, ונעזר לשם כך במקורות יהודיים מן המקרא ואילך. נוסעים וחוקרים מעטים תיעדו את יהודי קווקז ולמדו על אודותם במחצית השנייה של המאה התשע עשרה, ובהם יוסף יהודה הלוי טשארני, צבי כשראי והפילולוג הרוסי בוריס מילר. גם הרב שרבת אניסמוב, שנפטר בשנת 1905, ושהיה היהודי הקווקזי הראשון אשר רכש השכלה אקדמית, עסק במחקר תיעודי של תולדות יהודי קווקז, והיה הראשון שהעלה השערה בדבר קשרים

1 אלטשולר, עמ' 36.

2 יוספוב, עמ' 137–140; טשארני, עמ' 43, 91–92.

גנטיים בינם לבין בין העם הטאטי המוסלמי. בתקופה הסובייטית עיוותו השלטונות הקומוניסטיים את מחקרו של אניסימוב לצורכיהם שלהם, וטענו כי יהודי קווקז הם צאצאי מתגיירים טאטים. לעמדה מחקרית זו היה אופי פוליטי מובהק – היא נועדה לטשטש את הקשר של היהודים במזרח הקווקז לבני עמם ברחבי העולם, וכך לשלול מהם את ייחודם התרבותי והאתני. בעקבות העליות ההמוניות מקווקז לישראל בשנות השבעים ובשנות התשעים של המאה העשרים נחשפו החוקרים האקדמיים מחוץ לברית-המועצות אל יהודי הקווקז ופרסמו שלל מחקרים מדעיים מקצועיים על אודות הקהילה. המחקר הנרחב ביותר עד כה על יהדות מזרח הקווקז הוא ספרו של פרופ' מרדכי אלטשולר משנת 1990.³ המחקר המודרני נעזר בין השאר באוצר האפיגרפי בן מאות השנים שהותירה לנו הקהילה. החוקרים המודרנים, כמו איגור סמיונוב וגנאדי סוסונוב, הסכימו שמסתרי העדה ועקבותיה הראשונים נשתמרו דווקא בכתי העלמין של הקהילה, במצבות ובכתובות אשר עליהן. מאות המצבות היהודיות הפזורות במזרח הקווקז הן העדויות החיות והמקוריות ביותר על התנהוות קהילת יהודי מזרח הקווקז.⁴

בשנת 1867 בא לעיר דרבנט (Derbent) שבדגסטאן הנוסע היהודי יוסף יהודה טשארני וביקר בביתו של רב הקהילה הרב יעקב יצחקי (1846–1917). הוא שוחח עם אביו של הרב, הרב הזקן יצחק בן יעקב (1795–1877), וזה גולל באוזניו את כל הידוע לו על עברם של יהודי ההרים ועל יישוביהם הקדומים. הרב יצחק בן יעקב סיפר על יישובים יהודיים קדומים במחוז קאיטג (Kaytag) שבדגסטאן (מצפון לדרבנט) ובמחוז קובה (Quba) שבאזרבייג'אן (Azerbaijan) (מדרום לדרבנט). הרב לא פסח על דברי הימים של היישוב היהודי בדרבנט ובסביבתה הקרובה, וכך תיאר טשארני את השיחה על אודות קדמות היישוב היהודי במחוז זה:

'קרוב לדרבנד בין ההרים היה ישוב של ישראל כשבעים שנה מקודם. וכעת הוא חרב ושמש, שם המקום אבא־סבא [Aba-Sava] כאשר נחרב המקום ההוא על ידי אחד ממושלי קאזי־קומוך [Kazi-Kumuch], נתן להם (להיהודים) המושל מדרבנד דראשון להתיישב בדרבנד ורבים מהם נתפזרו בעת המהומה היא לכפרים רבים לכפרים שונים במדינה'. 'האם ישבו יהודים בדרבנד לפני חרבן אבא־סבא?' שאלתי את הרב, 'או נתישבו בפעם הראשונה בדרבנד אחר החרבן ההוא?' – 'זאת איננו זוכרים בכירור,

3 אלטשולר, עמ' 16.

4 סוסונוב, עמ' 3.

מראה הכפר אבא סבא מהגבעה הדרומית: מצפון-מזרח
נראים הים הכספי והקצה הדרומי של העיר דרבנט;
בפסגת ההר שבצפון-מערב נמצא הכפר המוסלמי דג'לגאן
(Dzhalgan), ובשטח חלקת העצים המרובעת נמצאות
חורבות הכפר (צילום: המחבר)

כמדומה שישבו יהודים מלפנים, ואם לא אשגה נגרשו מן העיר באחד הזמנים אשר לא ידוע לנו.⁵

רוב המצבות בבתי העלמין היהודיים במזרח הקווקז הן מהמאות התשע עשרה והעשרים, וכמה עשרות הן מהמאה השמונה עשרה. אבא סבא הוא היישוב היחיד במזרח הקווקז אשר בשטחו נמצאו מצבות גם מהמאה השבע עשרה. ביישוב נשתמר אוצר אפיגרפי של כארבעים מצבות מהשנים 1684-1829.⁶ במאמר זה אתמקד בחידושים במחקר האפיגרפי של הכפר אבא סבא, ומתוך מסקנות מחקר זה אנסה לפתוח צוהר להשערות על ההיסטוריה של יהודי קווקז. כפי שתיאר הרב, אבא סבא היה יישוב יהודי בקרבת העיר דרבנט ונחרב בסוף המאה השמונה עשרה. פליטי הכפר התיישבו בדרבנט, אך אין לדעת אם הוא היה היישוב היהודי הראשון באזור דרבנט, ומהיכן ומתי הגיעו אליו היהודים. המקורות ההיסטוריים גם אינם מספקים לנו את המידע הדרוש להבנת משמעות שמו של הכפר. המוסלמים השכנים כינו את המקום ד'ו'הוד בולוג (Dzhuhud Bolug), כלומר המעיין היהודי, על שם המעיין אשר נבע בשטח היישוב, ושהיה שייך ליהודים תושבי המקום. היהודים קראו לכפר אבא סבא אך הגו את השם בהגייה פרסית: אבא סובו (Aba sovo). לכאורה השם הוא צירוף של שמות קרובי משפחה או שמות פרטיים: אבא וסבא. כמה חוקרים ייחסו את שם הכפר דווקא לשמו של השאה עבאס הראשון (1587-1629) אשר נודע במאמציו ליישב את דרבנט וסביבתה הקרובה בבעלי בריתו; חוקרים אלה קראו את שם הכפר: אבס אובו (Abbas ovo), שמו של השאה בתוספת סיומת שייכות רוסית. מכל מקום אף אחת מהתיאוריות לא הוכחה עד כה.⁷

התאריכים והכתובות אשר על המצבות היו גם הם עזר ורמז לחוקרים. היו שתיארו את ראשית ההתיישבות בכפר בסמוך לתאריך המצבה הקדומה ביותר שהשתמרה, מצבה משנת 1684. את מוצאם של יהודי הכפר חיפשו במקומות רבים שמהם יכלו יהודים להגר לקווקז – בקהילות איראן או עיראק או בקהילות יהודיות אחרות ברחבי העולם.⁸ אירועים היסטוריים רבים בסוף המאה השבע עשרה יכלו לגרום להגירה יהודית, אך בשום מקרה לא נמצאה סיבה מספקת להגירה דווקא למזרח הקווקז. אין להתעלם כמובן מהאפשרות שהמצבה הקדומה ביותר ששרדה איננה בהכרח המצבה

5 טשארני, עמ' 35-36.

6 ישי, עמ' 93.

7 שם, עמ' 92.

8 שם, עמ' 92-93.

הכתובת הראשונה (צילום: המחבר)

הכתובת השנייה (צילום: המחבר)

הצעת קריאה של הכתובת השנייה

הקדומה ביותר אשר הייתה קיימת בכפר. כאשר חרב הכפר בסוף המאה השמונה עשרה היה מספר תושביו קרוב ל-150,⁹ ומן הסתם לא כל המצבות שהיו בו שרדו עד ימינו.

כתובות מדרבנט

הפתרון לחירת תולדותיו של אבא סבא נמצא בבית כנסת בעיר דרבנט. יותר מעשרה בתי כנסת נבנו בעיר לאורך ההיסטוריה, אך היחיד הקיים כיום נבנה בשנת 1904, ובשנת 2010 הוחלט לשפצו שיפוץ כללי. התכנון היה לפרקו לחלוטין ולבנות על שטחו בית כנסת ומרכז קהילתי חדשים, ואכן הפועלים החלו לפרק בצורה מבוקרת את המבנה, קיר קיר, אבן אבן. ארון הקודש נבנה כך שהיה מחובר אל אחד מקירות בית הכנסת, ופירוק הקיר הזה חייב לפרק גם את הארון. בעוד הפועלים עושים את מלאכתם בחרדת קודש, נפלו לפתע מבין אבני הקיר הפנימי של הארון שתי כתובות אבן, אשר היו חבויות בתוכו יותר מ-100 שנים.¹⁰

בכתובת הראשונה היה כתוב בכתב עברי ברור: 'באר חפרוה נדיבי עם ק"ק [קהילה קדושה] דרבנד ונשלם בכסלו התר"ט לפ"ק [לפרט קטן, שנת 1848]. הציטוט הידוע במדבר כא, יח, פסוק המספר על בני ישראל שחפרו באר במדבר, סיפר כעת על באר שחפרו יהודי העיר, כנראה בסמוך לבית הכנסת. את הסיפור המעניין והמפתיע יותר סיפרה כתובת האבן השנייה, העתיקה יותר. הכתובת הייתה מחולקת לשתיים, שבורה בקצה הימני התחתון, וכתובה בכתב יד קריא ואסתטי הרבה פחות מזה של הכתובת הראשונה. הראשונה שהוזמנה לקרוא את הכתובת הייתה המומחית לאפיגרפיה יהודית מאוניברסיטת סנקט פטרבורג נטליה קשובסקיה (Кашовская), והיא הציעה קריאה משלה.¹¹ במאמר זה אציג את קריאתי ואת המסקנות העולות מדברי הכתובת על פי קריאה זו. וזו לשון הכתובת:

כת[ו]ב[?] ועשו [ל?]י מקדש ושכנתי בתוכם
על כן הת[ח]ן?ילו להבנות בית לה'
בר'ח תמוז ותשלם כל המלאל [מלאכה]
בר'ח ניסן בוריזות ולא בהחרש

9 אלטשולר, עמ' 214.

10 קשובסקיה.

11 מחקרה השלם של קשובסקיה בנושא הכתובת לא פורסם עד

כה. לפי שעה ראו: שם.

[ה?א?ש?ת?א?] [צ?] השער לפק נאם
...[ר?] מוש?ה?שלמה מאב סבא.

לפנינו כתובת המעידה על בניית בית כנסת. היא נפתחת בציטוט, המסומן במילה 'כתוב', ולשונו: 'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם'. הפסוק המצוטט, שמות כה, ה, הוא ציווי לבנות מקדש לאלוהי ישראל. משחרב בית המקדש, השתמשו יהודים ברחבי העולם בפסוק זה כציווי דתי לבנות מקדש קטן – בית כנסת. השורה הראשונה משמשת גם כפתיח של הכתובת וגם כנימוק דתי למעשים המתוארים בהמשכה. ואכן הכותב הסביר שבגלל הציווי המצוטט, 'על כן התחילו להבנות בית לה'.

השורה השלישית ותחילת השורה הרביעית ממשיכות את המשפט מהשורה השנייה: 'להבנות בית לה' בר'ח תמוז ותשלם כל המלאכה בר'ח ניסן'. קשה להבין מדוע הכותב, שעל פי ההקשר ככל הנראה התכוון למילה 'מלאכה', כתב אותה בצורה שגויה, 'מלאל', ולמילה 'כל' הוסיף קו קטן, שנראה חסר משמעות. אלה כנראה טעויות אנוש שנפלו במהלך סיתות האבן. בכל מקרה ההקשר אינו מותיר מקום לספק. הכותב דייק וכתב באיזה יום בדיוק החלה בניית בית הכנסת, א' בתמוז, ובאיזה יום נשלמה המלאכה, א' בניסן – בדיוק תשעה חודשים נמשכה בניית בית הכנסת, לפי דברי הכתובת.

השורה הרביעית מכילה רמזים על אופן הבנייה ועל הרקע להחלטה לבנות בית כנסת זה, והיא ממשיכה את המשפט שבשורות השנייה והשלישית: 'בר'ח ניסן בזריזות ולא בהחרש'. כותב הכתובת התקשה להבדיל בכתיבתו בין האותיות וי"ו וזי"ן ובין האותיות חי"ת ותי"ו, אך יש רק אפשרות אחת לצירוף הגיוני היוצר את שלוש המילים האחרונות בשורה: 'בזריזות ולא בהחרש'. המילה 'בהחרש', משורש חר"ש, מתארת פעולה הנעשית בשקט. היא באה במקרא כמה פעמים – כציווי: 'הַחַרְשׁ שִׁים יָדְךָ עַל פִּיךָ' (שופטים יח, יט), 'הַקָּשָׁב אִיּוֹב שָׁמַע לִי הַחַרְשׁ וְאֵנֹכִי אֲדַבֵּר' (איוב לג, לא), 'אִם אֵינְךָ אֶתָּה שָׁמַע לִי הַחַרְשׁ וְאֵלֶּפֶךָ חֲכָמָה' (שם לג, לג), או כמקור מוחלט: 'כִּי אִם הַחַרְשׁ תַּחְרִישִׁי בַעַת הַזֹּאת' (אסתר ד, יד), 'מִי יֵתֵן הַחַרְשׁ תַּחְרִישׁוֹן וְתַחֵי לָכֶם לְחַכְמָה' (איוב יג, ה) – ומשמעותה: השתתק, נדם. בהופעתה כאן כתואר הפועל 'בהחרש' מתארת פעולה הנעשית בשקט, כמעט בלא יודעין. הכותב ציין כי בית הכנסת נבנה בזריזות ולא בהחרש, במהירות ולא בשקט. כלומר בוני בית הכנסת בנו מבנה גדול במשך תשעה חודשים תמימים, בנוהו במהירות, ללא הפסקות והפרעות ולא בשקט; הם לא הסתתרו, לא פחדו, ובנו את בית הכנסת בהדרדר וגאוה, לא בהחרש אלא בראש חוצות, כך שכולם יראו וישמעו. הביטוי 'בזריזות ולא בהחרש' אינו קיים במקורות יהודיים אחרים, וככל שהצלחתי

לברר הוא מופיע בכתובת זו לראשונה. מדוע הדגיש הכותב שבית הכנסת נבנה בלא מורא מפני רודפים ושונאי יהודים, באווירה חופשית ואוהדת לקהילה היהודית? מדוע היו עובדות אלה ראויות לציון? כדי להשיב על שאלות אלה יש לברר באיזו תקופה נבנה בית הכנסת.

השורה החמישית קשה מאוד לקריאה. תחילתה חסרה מכיוון שכאמור האבן נשברה בקצה הימני התחתון, והמשך השורה אינו מוכן בגלל השבר החוצה את הכתובת לאורכה – אומנם בין השברים ניתן בכל זאת לראות אותיות וחלקי אותיות, אך קשה מאוד לחברן למילים. מטעמי נוחות אקרא את השורה מהסוף להתחלה. המילה האחרונה בשורה היא 'נאם', כלומר 'נאום' בכתיב חסר. המילה הזו מציינת שאחריה יבוא שם ה'נאום', מי שכתב או לכל הפחות הכתיב את תוכן הכתובת. לפני המילה 'נאם' כתובים ראשי התיבות לפ"ק, לפרט קטן. ראשי התיבות הללו באים תמיד לאחר ציון של שנה עברית שאינו כולל את ספרת האלפים של השנה. לפני ראשי התיבות מופיע צירוף האותיות 'השעד', המבטא שנה עברית, שע"ד (1613–1614), בתוספת ה"א הידיעה (ולא ה' אלפים, שהרי השנה היא לפרט קטן). אם כן התאריך שבו נכתבה הכתובת הוא ראש חודש ניסן שע"ד, 11 במרס 1614. לפני ציון השנה צפוי לבוא ביטוי המכיל את המילה 'שנה' אך לא כך הוא. באמצע השורה מופיעה צורה מוזרה העומדת לכדה, צורה אשר מזכירה את האות צד"י. איני מוצא באות בודדה זו, אשר נראה כי כתיבתה הופסקה באמצע, כל משמעות. כתיבת האות צד"י באמצע השורה הייתה ככל הנראה טעות אנוש, מתוך חיפזון או חוסר מקצועיות, בדיוק כפי שנכתבו בצורה שגויה 'כל' ו'המאל' בסוף השורה השלישית. שתי המילים הראשונות בשורה החמישית חצויות ושבורות. המילה הראשונה היא 'הא'י', והשנייה – 'שת|א?'. אי אפשר ליצור מהמילים הללו שום ביטוי עברי, אך יש לזכור ששפתם של יהודי ההרים, ג'והורי, הייתה תמהיל של פרסית עם ארמית ועברית, ושיהודי קווקז בנדודיהם בקווקז ומחוצה לו דיברו בניבים שונים של השפות השמיות, ובהן ארמית. לאור זאת אפשר לקרוא כאן את הביטוי הארמי 'האי שתא', זוהי השנה. אם כן בהנחה שהכותב ידע ארמית והשתמש בשפה זו, אנו למדים כי בשורה החמישית הוא ביקש לציין את השנה שבה נכתבה הכתובת, שנת שע"ד.

השורה השישית והאחרונה מכילה את המידע החשוב ביותר בכתובת, אך גם היא איננה ניתנת לקריאה במלואה. תחילת השורה חסרה ואי אפשר לקרוא את המילה הראשונה, אך המילה האחרונה בשורה הקודמת היא כאמור 'נאם', כלומר בשורה השישית אמור לבוא שם הנואם, שם האדם אשר כתב את הכתובת. לאחר המילה החסרה מופיע השם משה שלמה. אין לדעת בוודאות מה הייתה המילה הראשונה בשורה, אך אני סבור שהיה זה תואר של הנואם,

משה שלמה. בקהילה יהודית היה הרב מן היחידים אשר ידעו קרוא וכתוב, ולפיכך ניתן לשער שהמילה החסרה הייתה כינוי רבני של הכותב משה שלמה – כה"ר (כבוד הרב), מוהר"ר (מורנו ורבנו הרב ר') או כיוצא באלה. יתר על כן, לאחר שמו של הכותב צוין מוצאו: 'משה שלמה מאב סבא'.

אין להתעלם מהדמיון הבולט בין הצירוף אב סבא לשם הכפר אבא סבא. העובדה שיוצאי הכפר אבא סבא היו מראשוני היהודים בדרבנט מחזקת את ההשערה שהם השתתפו בבניית בית הכנסת המרכזי בעיר, שבו נמצאה הכתובת, ואולי הם אשר הטמינו בבית הכנסת את הכתובת. לפיכך לא מן הנמנע כי צמד המילים אב סבא הוא למעשה שם הכפר אבא סבא, אולי כפי שקראו לו במאה השבע עשרה. אם אב סבא או אבא סבא הוא אכן שמו המקורי של הכפר נוכל לשלול את הקשר בין שמו של השאה עבאס הראשון לשם הכפר. כאמור יהודי קווקז ובהם כותב הכתובת השתמשו במילים ארמיות, אפילו בכתובת זו. גם בשם הכפר ניתן למצוא משמעות בשפה הארמית. השם אבא נשאר במשמעותו הדואלית, שם פרטי או כינוי של הורה זכר. המילה סבא בארמית משמעותה זקן, ומכאן מתקבלת אפשרות הגיונית לשמו של הכפר: אב זקן / אבא הזקן. אבא יכול להיות אדם ספציפי שזה היה שמו או לחלופין אביו של מי מיושבי הכפר. כך או כך אני מסיק שהכפר נקרא על שם זקן נכבד.

לכאורה אפשר לטעון שהכתובת אינה מדברת על היישוב אבא סבא, ושהיא יכולה להגיע בדרכים רבות אל בית הכנסת בעיר דרבנט. לכן אני מבקש לחזק את הטענה שהכתובת אכן מדברת על הקמת בית כנסת על ידי תושבי הכפר אבא סבא, ואיעזר לשם כך במקבילות ובשני נתונים המופיעים בה: תאריך התחלת בניית בית הכנסת, ראש חודש תמוז ה'שע"ג (20 ביוני 1613), ושמו של הכותב, (ר') משה שלמה.

מקבילות

ציטוט הפסוק 'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם' (שמות כה, ח) ותיאור סיום המלאכה בכתובת מרמזים על בניית בית כנסת. אך מדוע ציין ר' משה שלמה שהוא מאבא סבא אם הקים את בית הכנסת בכפר זה עצמו, וכל הקהילה הכירה אותו? הנוסע טשארני העיד על כתובות דומות. הוא סקר את בתי הכנסת שבכפר קובה באזורביגי'אן, וציטט בכל אחד ואחד מהם את 'פתשגן מצבת האבן אשר נבנתה בתוך בית הכנסת'. הכתובות מתארות את קורות הקהילה ואת מעשה בניית בית הכנסת, וטשארני עסק בארבע מצבות אבן, מן השנים תקע"ה, תקע"ו, תקע"ח ותקס"ט, שהיו חקוקות בקירות שלושה בתי כנסת בקובה. סביר להניח שגם בבית הכנסת באבא סבא הייתה חקוקה כתובת אבן

בעלת תוכן זהה, כנראה הכתובת הנדונה כאן. אחת ממצבות האבן שציטט טשארני היא מקבילה מעניינת מאוד למצבה מאבא סבא. וכך כתב:

בביהכ"נ [בבית הכנסת] של גילני כתוב על האבן הנבנה בתוך קיר ביהכ"נ כדברים האלה: 'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם. בסיעתא דשמיא בסימנא טבא ובמזלא עילאה התחלת הבנין בית הכנסת של ק"ק [קהילת קודש] גולני יצ"ו [ישמרה צורה ויחייה] [...] יום ראשון תשעה לחודש מתן תורה בשנת לפ"ק ב'ע'ש'ר'ה' מאמרות נברא העולם, אשר בנאו אותו בזמן רבי פנואל ככה"ר [בן כבוד הרב] ר' מנשה ז"ל ק"ק גילני. לחזות בנועם ה' בבנין ירושלים ובא לציון גואל בעגלא אכיה"ר [אמן כן יהי רצון]. שאו שערים ראשיכם ויבא מלך הכבוד, מי הוא זה מלך הכבוד. ה' צבאות הוא מלך הכבוד שלה'.¹²

נוסף על הדמיון הניכר בין כתובת זו לכתובת הנדונה כאן, המתחילות שתיהן באותו ציטוט, אפשר להסיק מהתיעוד של טשארני שלוש מסקנות חשובות לענייני. ראשית, בקהילת יהודי מזרח קווקז במאות השבע עשרה – התשע עשרה הייתה מסורת של בניית מצבות אבן וזיכרון בבתי הכנסת המתארות את הקמת בית הכנסת.

שנית, כותבי המצבות במסורת זו ציינו את שמם ותוארם. בכתובת גילני נזכר רב הקהילה בגוף שלישי: 'בנאו אותו בזמן רבי פנואל ככה"ר ר' מנשה ז"ל ק"ק גילני'. לא מן הנמנע שהרב עצמו כתב את הכתובת, אך אין סיבה לשלול את האפשרות שאחד מתלמידיו כתבה – כפי שתיאר טשארני באשר לכתובת מבית כנסת אחר: 'עד כאן כתבתי אני הצעיר יעקב בן כודדת תלמיד של ר' פנואל'. מדוע ציין כותב הכתובת את שם הרב ואת מקומו? מן הסתם יושבי בית הכנסת הכירו או לפחות זכרו את הרב, אך נראה כי נהוג היה לחתום בשמו ותוארו של כותב הכתובת – או של רב הקהילה באותה עת. יש להניח כי נהוג היה לכתוב מצבת זיכרון כך שתזכיר לדורות הבאים את מעשה בניית בית הכנסת, ולחתום בשם מלא בצירוף התואר והמיקום.

שלישית, כתובת גילני – כמו הכתובות האחרות מקובה שציטט טשארני – מתקדמת ומפותחת מהכתובת מאבא סבא. אך לכולן מתכונת משותפת: פתיחה בכרכה או בציטוט – ובכתובת מגילני הציטוט זהה לגמרי לזה שבכתובת הנדונה כאן – תיאור בניית בית הכנסת, לרבות תאריך הבנייה, וחתימה בשם הרב או הכותב. ההתקדמות הלשונית לצד הדמיון במתכונת עוזרים להסיק כי הכתובת מאבא סבא והכתובות מקובה נמצאות על אותו רצף של מסורת כתיבת

מצבות זיכרון בקהילה היהודית במזרח הקווקז. הרבנים של הכפר קובה בהכרח שמרו על קשר כלשהו עם קהילת אבא סבא, ששכנה 100 ק"מ מצפון להם, ויש להניח כי הם הכירו אם לא את בית הכנסת שבו שכנה מצבת אבא סבא לפחות את רבני אותו בית כנסת. לכן נראה כי מצבת האבן מאבא סבא היא חוליה קדומה במסורת של חקיקת מצבות זיכרון בקירות בית כנסת במזרח הקווקז.

ר' משה שלמה

השם ר' משה שלמה עשוי ללמד על קשר של כותב הכתובת לקהילת אבא סבא. כאמור תושבי הכפר התיישבו בסוף המאה השמונה עשרה – בשנת 1796 או 1799 – בעיר דרבנט, ונוסעים דיווחו ברציפות על קיומה של הקהילה בעיר לאורך כל שנות קיומה. מנהיג הקהילה בדרבנט באמצע המאה התשע עשרה היה ר' בנימין בן יששכר,¹³ אשר השתייך למשפחה עשירה ומכובדת בעיר, שייחוסה היה לר' משה מוסא חאן, סב סבו של ר' בנימין בן יששכר. מסורת משפחתית זו השתמרה עד היום בקרב צאצאי המשפחה, ומתועדת גם במחקרים מדעיים. על פי המסורת ר' משה, שהנהיג את קהילתו המשגשגת באבא סבא, ושזכה לכבוד רב מהגויים סביב, קיבל מהמוסלמים את תואר הכבוד מוסא חאן.¹⁴ חיזוק למסורת זו יש במצבה מתחילת המאה השמונה עשרה בכפר אבא סבא, המצבה היחידה שם שנוסף על תאריך פטירתו של המנוח צוינו בה גם נסיבות מותו.¹⁵ וזו לשון הכתובת על המצבה:

זה אבן של

משה בר ר'

שלמה שניהרג

בידי גוי ביום חמשי

בשבת כ"ח לחודש

אלול בשנת התע"ד...

המצבה מעידה שכתחילת המאה השמונה עשרה היה אדם שנקרא משה בן ר' שלמה – בדיוק כמו משה שלמה כותב הכתובת שנמצאה בדרבנט – ושהוא נהרג בידי גוי, מן הסתם מוסלמי. משה בן שלמה נהרג בעשור השני של המאה השמונה עשרה, בתקופה קשה מאוד ליהודים במזרח הקווקז. המורדים

13 טשארני, עמ' 33.

14 סוסונוב, עמ' 192.

15 סוסונוב, עמ' 10.

הסונים הלזגינים (Lezgins) בהנהגת חאדג'י דאווד (Khadzhi Davud), 1735/6-1680) מרדו בשלטון השיעי של הצ'פויים (Safavids) והטילו מורא על יהודי האזור. הקצין הרוסי יוהן גרבר (Gaerber) סיפר בתחילת שנות העשרים של המאה השמונה עשרה על המרד הלזגיני בפרסים ועל השלכותיו על יהודי האזור. המורדים השפילו את היהודים: נאסר על מוסלמים לברך יהודים בברכת סאלם עליכום, וכן נאסר על יהודים לרכוב על סוס בפני מוסלמים, ואם חטא יהודי בכך היה עליו לרדת מן הסוס, להשתחוות בפני המוסלמי ולהעניק לו את הבהמה. המורדים הפרו-עות'מאנים פעלו להשליט על תושבי מזרח הקווקז לא רק את חוקי השריעה אלא גם את חרבם, ומחוץ לחומות העיר דרבנט שררה אווירה טרוריסטית. הכאוס במזרח הקווקז בתחילת המאה השמונה עשרה הביא את השלטון הצ'פוי שם לקיצו, לאחר 300 שנה, ולהשתלטות רוסית על האזור. בשנת 1721 כבש הצאר פטר הגדול (1725-1682) את מזרח הקווקז ואת צפון פרס וגאל את היהודים במחוזות אלו משלטונו האכזר של חאדג'י דאווד.¹⁶

המצבה של משה בן ר' שלמה יכולה להיות עדות למורא שהטילו המורדים המוסלמים על היישוב היהודי באותה תקופה. קיומו של אדם בשם משה שנרצח כ־150 לפני פטירת ר' בנימין בן יששכר, ורציחתו בידי מוסלמים בתקופת מלחמה ומרד – אולי בקרב או בפעולת טרור נגד יהודים – עשויים ללמד שיש גרעין של אמת במסורת על אודות המנהיג מוסא חאן. בתוך כך הכתובת מספרת שבעשור השני של המאה השמונה עשרה הייתה בכפר אבא סבא דמות בשם משה בן ר' שלמה. כמובן אין לזהותו עם משה שלמה שכתב כ־100 שנה קודם לכן את הכתובת שנמצאה בדרבנט, ועם זאת השמות משה ושלמה החוזרים בשמותיהם של השניים עשויים להעיד על קרבה ביניהם. האם כותב הכתובת היה סבו של מוסא חאן? האם הנכד ירש מסבו את הנהגת הקהילה ונרצח בנסיבות טרגיות? המצבה מתחילת המאה השמונה עשרה והכתובת מתחילת המאה השבע עשרה מציגות לדעתי את קורותיהם של שני אנשים, סב ונכד, שלקחו חלק בהיסטוריה של הכפר אבא סבא, ושהניחו את היסודות למסורת המשפחתית על אודות המנהיג מוסא חאן.

תולדות יהודי פרס בעשור השני של המאה השבע עשרה

הנתון השני שעוזר לקשר את הכתובת מדרבנט אל יהודי אבא סבא הוא תאריך תחילת בניית בית הכנסת, בשנת 1613, נתון המרמז למעשה על נסיבות התהוותה של הקהילה. בניית בית כנסת היא מהצעדים הראשונים בהקמת קהילה יהודית. בית הכנסת לא נבנה ביום אחד, ולעיתים התעכבה בנייתו של מצוקות כלכליות או אחרות, כך שתאריך בניית בית הכנסת לא תמיד זהה לתאריך ייסוד הקהילה אך כמעט תמיד קרוב לאותו תאריך.

שפתה של הקהילה היהודית במזרח הקווקז הייתה טאטית־יהודית, ניב ארמייטאטי של השפה הפרסית־היהודית שהיה שייך למשפחת השפות הדרום־מערב איראניות. תושבי מזרח הקווקז היהודים דיברו שפה זו אף שהייתה שייכת לאזור לשוני מרוחק מהם. השפה הפרסית־היהודית כוללת גם את כל הניבים אשר היו מדוברים בקרב יהודי פרס ובהם אצפאנית־יהודית. על אף המרחק הרב בין אצפאהן לאבא סבא אין ספק כי שתי הקהילות השתייכות לאותו אזור לשוני דרום־מערב איראני, ולכל הפחות מבחינה לשונית מקורה של קהילת אבא סבא בקהילה דרום־מערב איראנית. אף אם נניח כי בשנת 1613 או קרוב לה נוסדה בקווקז קהילה יהודית של דוברי ניב דרום־מערב איראני, יש לשאול אם הגיעה הקהילה הזו ישירות מפרס, או שמא זו קהילה פרסית שישבה שם מקדמת דנא ושימרה את שפתה הקדומה. האם ניתן להסיק למעשה מייסוד אבא סבא על קיומה של הגירה קהילתית מפרס למזרח קווקז?

התיעוד של יישוב יהודי במזרח קווקז הוא דל וחסר אך מאפשר לתאר רצף יישובי כלשהו. החל מהמאה השביעית תוארו קהילות יהודיות במזרח הקווקז בכלל ובדרבנט בפרט. תיאורים אלו נמשכו ברצף עד 1254, שנת ביקורו של וילהלם מרוברוק (*van Rubrouck*, 1215–1270) בעיר דרבנט. התיעוד הבא של יהודים במזרח קווקז הוא של אדם אולאריוס (*Olearius*, 1599–1671), משנת 1635. אין להסיק מהפער של 400 שנה בתיעוד שהייתה הפסקה ברצף היישובי, אך הכתובות על המצבות במזרח הקווקז יכולות לחזק או להחליש טענה בדבר הפסקה כזאת. שלושה חוקרים, כולם חובבנים, ערכו עד היום סקרים של קברי היהודים במזרח קווקז. את המצבות הקדומות ביותר מצאו שלושתם בכפר אבא סבא, וכולן מתוארכות לעשור התשיעי של המאה השבע עשרה. איננו יכולים לתארך על פי ממצאים אלו את תחילתו של היישוב היהודי בקווקז, אך בהחלט אפשר לטעון בעזרתם כי הייתה הפסקה ברצף היישוב היהודי במזרח הקווקז בין אמצע המאה השלוש עשרה לתחילת המאה השבע עשרה. לאור טענה כזו יש לחפש את מייסדי הכפר אבא סבא בשנת 1613

דווקא מחוץ לקווקוז, במקום שבו היו שורשי שפתם של היהודים הקווקזים – פרס הצפונית.

אין ספק שהיחס המבוזה ליהודים בפרס הצפונית היה גורם חזק להגירה יהודית אל מחוץ לפרס. במאות השש עשרה והשבע עשרה הנהיגו שליטי פרס השיעים רפורמות דתיות נרחבות ונהגו ביד קשה בסונים, נוצרים ויהודים. רדיפות, פרעות וגזרות התאסלמות רבות ניחתו על הקהילות היהודיות ברחבי פרס.¹⁷ מזרח הקווקז היה בגבולה הצפונית של ממלכת פרס – בתקופה האחמנידית, הפרתית, הססאנית, האלחאנית והצפונית – אם מבפנים ואם מבחוץ, והמרחק הרב של ערי מזרח הקווקז, ובהן דרבנט, ממרכז האימפריה והתנאים הטופוגרפיים ההרריים של האזור הפכו אותו משחר ההיסטוריה למקלט למיעוטים נרדפים בפרס. היהודים ניצלו את נתיב ההגירה הקווקזי לא פעם ולא פעמיים כאשר הידרדר היחס אליהם בפרס, וכך הוקמו קהילות יהודיות לא מעטות במזרח הקווקז במהלך ההיסטוריה.¹⁸ יהודי פרסי בשם באבאי בן לוטף (Babai ibn Lutf) סיפר במאה השבע עשרה בכרוניקה שלו 'כתאב־אנוסי' (Kitab-i Anusi) על תולדות יהודי פרס בימי השאה עבאס הראשון ונכדו השאה עבאס השני.¹⁹

אף שהשיעים שלטו על יהודי פרס כבר משנת 1501, הגזרה הראשונה שתיאר באבאי בן לוטף הוטלה בסוף 1612 או בתחילת 1613, ביוזמת יהודי מומר בשם אבו אלחסן או בקיצור בולחסן. הגזרה, שכונתה גזרת הכובעים, חייבה יהודים לקנות כובעים מגוחכים במחירים מופקעים ולחבוש אותם. גזרת הכובעים הופצה ברחבי פרס עד שיהודי העיר הצפונית פרחאבד הרגו את בולחסן, וכך הושם קץ לגזרה, ככל הנראה בשנת ה'שע"ג.²⁰

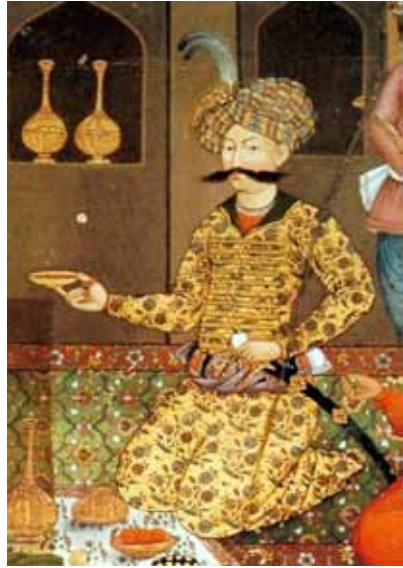
בולחסן ביקש להשפיל את כל יהודי פרס, אך הגזרה התמקדה בעיקר בבירה אצפאהן, ומצבם החברתי-כלכלי של יהודי העיר הורע עד מאוד. ביוני 1613, חודשים אחרים לאחר שניחתה גזרת הכובעים על יהודי אצפאהן, וכמה חודשים לאחר שבולחסן שחט כספים מיהודי העיר והמוסלמים החלו להציק להם, הופיעו יהודים דוכרי ניב פרסי במזרח הקווקז ובנו בית כנסת בכפר אבא סבא. אין בידינו עדויות היסטוריוגרפיות ישירות על קשר בין האירועים, אך יש בידינו כתובת המספרת כי היהודים בנו את בית הכנסת באבא סבא 'בזריזות ולא בהחרש'. שלא כבאצפאהן, בכפר היהודי החדש אבא סבא יכלו היהודים לבנות את בית הכנסת שלהם בחופשיות ובלא פחד. אני סבור שהתאמת

17 נצר, עמ' 33.

18 אלטשולר, עמ' 37-39.

19 נצר, עמ' 34-35.

20 נצר, עמ' 36-40.

השאה עבאס הראשון - בגלל גזרותיו ברחו
היהודים מאצפהאן למחוז דרבנט (ויקישיתוף)

התאריכים מאפשרת לשחזור, ולו בקווים כללים, את השתלשלות האירועים שהובילה להקמת הקהילה ולבניית בית הכנסת באבא סבא.

סיכום

באבא סבא נתגלו הממצאים האפיגרפיים הקדומים ביותר במזרח הקווקז, אך קורות הכפר ותושביו היו לוטים בערפל ב־150 השנים האחרונות. לפני שנים אחדות נמצאה בבית כנסת בדרבנט כתובת אבן אשר במשך יותר מ־400 שנים נצרה את סודותיה ואת נבכי ההיסטוריה של יהודי אבא סבא. רצה הגורל ודווקא הדור שלנו זכה לחזות בכתובת זאת, שיש לה חשיבות ראשונה במעלה למחקר ההיסטוריה היהודית. מתוך עיון בכתובת התברר מתי נוסדה הקהילה באבא סבא, ואף הצלחתי לאמת מסורות קהילתיות על אודות רדיפות דתיות במאות השבע עשרה והשמונה עשרה ועל קיומו של המנהיג מוסא חאן. כמו כן למדנו כי יהודי קווקז הרבו להשתמש בשפה הארמית, וכך הסקתי שמשמעות שמו של הכפר היא אב זקן בארמית. איננו יודעים על שמו של איזה אב בדיוק נקרא הכפר, אולי אב קדמון משותף של יהודי הכפר או דמות מנהיגותית אחרת שנחרתה בזיכרון הקהילה.²¹ לסיכום, לדעתי על סמך המידע המתקבל מהכתובת בצירוף מידע קיים אחר (המצבות באבא סבא ו'כתאבי־אנוסי') ניתן להניח בסבירות רבה כי אבא סבא היה כפר יהודי שהקימו יהודים פרסים מהעיר אצפהאן אשר חיפשו מקלט בשנת 1613 מפני רדיפות הדת של השאה עבאס הראשון.

²¹ הקשר בין יהודי אבא סבא לגזרות באצפאהן בתחילת המאה השבע עשרה מעלה תהייה על הקשר של יושבי הכפר לגזרה שהוטלה בשנת 1620 – השאה גזר על יהודי אצפאהן להתאסלם, ורצח את ר' אבא, רב העיר, שסירב לעשות כן. לכאורה ייתכן שיהודי אצפאהן שברחו לקווקז קראו לכפרם אבא סבא, אבא הזקן, לזכרו של ר' אבא המנוח. אומנם על פי הכתובת נבנה בית הכנסת כבר בשנת 1613, שבע שנים לפני שנרצח ר' אבא, אך לנוכח טעויות הכתיב הרבות בכתובת, ייתכן שנפלה טעות גם בכתיבת השנה.

קיצורים ביבליוגרפיים

מרכזי אלטשולר, יהודי מזרח קאווקאז: תולדות היהודים ההרריים מראשית המאה התשע־עשרה, ירושלים תש"ן	אלטשולר
יוסף יהודה בן יעקב הלוי טשארני, ספר המסעות בארץ קוקז ובמדינות אשר מעבר לקוקז וקצת מדינות אחרות בנגב רוסיא משנת תרכ"ז עד שנת תרל"ה, סנקט פטרבורג תרמ"ד	טשארני
משה יוספוב, היהודים ההרריים בקווקז ובישראל, ירושלים 1991	יוספוב
אריאל ונועה ישי, 'היישוב היהודי במזרח קווקז', פעמים 81 (תש"ס), עמ' 90-107	ישי
אמנון נצר, 'רדיפות ושמדות בתולדות יהודי איראן במאה הי"ז', פעמים 6 (תשמ"א), עמ' 32-56	נצר
Геннадий Сосунов, Предисловие Ю. И. Мурзаханова и И. Г. Семёнов, "Еврейские Памятники Восточного Кавказа, Махачкала 2007	סוסונוב
Наталья Кашовская, Иудеи в Историческом Пространстве Дербента и Его Округи Часть 4, Moscow 2017	קשובסקיה

